

Madde Bağımlılığında Ailenin Rolü

Ercan MUTLU
Ankara Numune Eğitim
Araştırma Hastanesi

Özet

Aile bir sistem olarak ele alındığında, aile içinde madde bağımlısı bireyin olması aile sistemini olumsuz yönde etkilemekte ve ailede karmaşık sorunların oluşmasına yol açmaktadır. Bu gözden geçirme, ailede madde bağımlısı bir ergenin olması durumunda aileye yaklaşım ve müdahaleyi ailelerle sosyal hizmet kapsamında değerlendirmektedir.

Anahtar kelimeler: Madde Bağımlılığı, Aile, Ergen, Sosyal Hizmet.

Abstract

When family is taken up as a system, addicted person in the family have negative impact on the family system and cause formation of complex problems in the family. This overview evaluate the approach to family and intervention to family within the scope of social work with families in case of existence of addicted adolescence in the family.

Key Words: Addiction, Family, Adolescence, Social Work.

Giriş

Madde kullanımı ve bağımlılığı, bireyin kimyasallarla (bir kısmı tıp içi bir kısmı da tıp dışında kullanılan maddeler) kurduğu ilişkide özdenetim ve özerkliğini kaybetmesi, özgür olamama ve özgüllüğün ortadan kalkmasıyla gelişen çok boyutlu ve çok yönlü sorunsaldır. Bu kimyasalların ortak yönü beyin ve bağlantılı sistemleri etkilemesi, yaşam için gerekli olmaması ve sahte

bir iyi oluş hali yaratmasıdır (Doğan, 2000, s. 139). Günümüzün önemli sorunlarından biri olan alkol ve alkol dışı madde bağımlılığı sorunu yalnız bireyi değil, bireyin içinde bulunduğu aileyi de etkilemektedir.

Bağımlılık tedavisinde kısa bir süre öncesine kadar bağımlı birey odak alınmaktaydı ve bağımlı bireylerin yakınları önemsenmemekteydi. Alkol bağımlısı birey, özellikle de erkek olan bağımlı birey yıllar boyunca araştırmaların ve tedavilerin neredeyse tümünde en büyük dikkati üzerinde toplamıştı. Alkol bağımlısı birey üzerinde olan bu odaklanma 1950'li ve 1960'lı yıllarda Joan Jackson'un çalışmalarıyla değişikliğe uğradı. Jackson'un çalışmaları ile alkol bağımlılarının eşleri ve akrabaları için kurulan adsız alkoliklerin (AA) özerk kolu olan Al-Anon'un doğması ve büyümesi bir paralellik gösteriyordu. Jackson'un çalışmaları temel odaklanmayı bütün aile üyelerini ve ilişkisel bir bakış açısını da içerecek şekilde genişleterek bağımlılığı ele alışı çarpıcı bir biçimde değiştirmiştir (Brown ve Lewis, 2008, s.279-280).

Jackson'ın çalışmalarından sonraki araştırmalar, sadece alkol bağımlısı birey üzerinde odaklanmaktan çıkarak, alkol bağımlısı bir üyesi olan ailelerdeki etkileşimler ve gelişmelere dikkat çekmeye başlamıştır. O zamana kadar sadece alkol bağımlısı birey için kabul gören hastalık kavramı, ailedeki her bireyin bağımlılıktan etkileneceğinin anlaşıldığı noktada " aile hastalığı " kavramına çevrilmiştir. Daha sonra eş bağımlılık (codependence) olarak genişletilen bu terim, alkol bağımlısı bireye yönelen uyumsuz ve sağlıksız tepkileri tarif üzere türetilmiştir. Buradaki vurgu yine ilişkiseldir. En geniş anlamıyla karşılıklı bağımlılık ifadesi başka birinin hakimiyetine tepkisel, itaatkar biçimde karşılık vermeyi tanımlamaktadır Brown ve Lewis, 2008, s.279-280).

Bağımlı aile, aile üyelerinden birinin bağımlılık sorunu yaşadığı veya bu durumu telafi etmeye çalışan ailedir. Aile üyeleri bağımlı bireyin kontrol kaybına rağmen aileyi ayakta tutmak için mücadele ederler ve bu bir arada tutmayı bağımlı bireyin kontrol kaybı olduğu inkarına katılarak yaparlar. Bu başlı başına bir görevdir. Aile, farkındalıkla ilgili belli algıları sistematik olarak konu dışı bırakarak, algılanan duruma alternatif açıklamalar türeterek sebep ve sonuç ilişkisini tersine çevirerek veya karıştırarak bunun üstesinden gelmeye çalışır. Bu tabloda aile üyelerinin ihtiyaçları, istekleri ve hissettikleri bağımlı bireylerinkine göre ikinci plandadır. Bu durum ailelerin kimliğine ve günlük davranışlarına iyice entegre olur ve aile sisteminin parçası olur. Bu aile sisteminin bütün aile üyeleri için bir bedeli vardır. Aile içinde fiziksel ve duygusal belirtiler ortaya çıkar ve bireysel gelişim sıklıkla ailenin sürdürülmesi için feda edilir. Bu bağlamda profesyonellerin müdahalesi ortaya çıkan bu belirtilerin hafifletilmesi ve bireysel gelişimin yeniden canlandırılmasıdır.

Bunu sağlamanın yolu aile üyelerini aile sisteminden uzaklaşmalarını sağlamak veya sistem içindeki yerlerini değiştirmeye yardımcı olmaktır (Schmid, 2008, s. 353).

1. Bağımlılığın Aile İşlevlerine ve İlişkilerine Etkisi

Yapılan çalışmalar incelendiğinde aile işlevlerinin çeşitli araştırmacılar tarafından ele alındığını göstermektedir. Ognburn, ailenin ekonomik ihtiyaçları karşılamak, statü sağlamak, çocukların eğitimini planlamak, din eğitimi vermek, boş zaman faaliyetlerini gerçekleştirmek, aile üyelerinin birbirini koruması ve karşılıklı sevgi ortamı yaratmak gibi yedi işlevi üzerinde durmuştur (Ognburn, 1963, s.467; aktaran, Bulut, 1993, s.3). Ronnau ve Poertner aile işlevlerini paradan sağlığa, duygulardan kendini ifade etmeye gibi çok geniş biçimde ele almıştır (Ronnau ve Poertner, 1993; aktaran, Nazlı, 2003, s.38). Berger ve Berger ise aile işlevlerinden cinsellik, doğurganlık ve birincil toplumsallaşma üzerinde daha yaygın bir anlaşmanın olduğunu ifade etmişlerdir (Berger ve Berger, 1979, s.94; aktaran, Karataş, 2001, s.91).

Madde bağımlılığını aile işlevlerine ve ilişkilerine etkisi bağımlı bireyin hem eş ile ilişkileri hem de çocuğu ile ilişkiler açısından ele alınabilir. Eş ile ilişkiler yönünden ele alındığında bağımlılığın evliliği birçok yönden etkilediği görülmektedir. Bağımlı bir aile üyesinin varlığı evlilikten beklenen rollerde değişiklikler ortaya çıkarmakta ve evlilikte yeniden yapılanma meydana getirmektedir. Bağımlılık süreci ile birlikte eşler arasında denetim mekanizması devreye girmekte ve bu durum çok özellikli bir ilişkiye neden olmaktadır. Ailenin korunmasından çocuklara ilişkin sorumluluk ve ödevlere kadar aile sisteminin devamını sağlamaya yönelik birçok görev eşe bırakılmaktadır. Böylelikle, aile sisteminin devamında eş belirleyici bir rol oynamaktadır. Çocuk ile ilişkiler açısından ele alındığında ise ebeveynlerde madde kullanımı ile çocuklarda görülen sorunlu davranışlar arasında nedensel bir ilişki görülebilir. Aile içi ilişkinin niteliği ve biçimi bu sorunlu davranışların ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Ebeveynlerde madde kullanımı, çocukların gelecekte benzer bir sorunu yaşamasına neden olabilir. Bağımlı ebeveyne sahip çocuklarda depresyon, anksiyete, düşük benlik saygısı, bilişsel işlevlerde düşüklük görülmektedir. Bu çocuklarda aynı zamanda evden kaçma, yalan söyleme, kavga etme, hırsızlık yapma gibi ciddi davranışsal sorular görülebilmekte ve bu nedenle çocuklara sıklıkla davranım bozukluğu tanısı konulabilmektedir (Eke, 2007, s.270).

Ailede, alkol kötüye kullanımı çocuk ihmali ve istismarları vakalarında en yaygın faktörlerden biridir ve çocuklara çok ciddi zarar verir. Ailelerinde alkol problemi varsa çocukların sosyal yaşamı ciddi ölçüde sınırlanır. Kötü bir manzarayla karşılaşmaları korkusuyla arkadaşlarını evlerine getirmede kendilerini mahçup hissederler. Eğer ihmal ediliyorlarsa arkadaşlarının

evlerinin bu durumunu görmelerini istemezler (Fanti, 1990, s.132-133).

2. Bağımlı Ailesinde Roller ve Kurallar

Bağımlı ailesinde roller Wegscheider (1981) tarafından aşağıdaki şekilde tanımlanmıştır.

Baş Yapıcı: Bu aile üyesi, problemleri içiye duygusal yönden en yakın aile üyesidir. Problemleri içiye tehdit edebilen krizleri erteler. Baş yapıcı düzenli olarak içinin davranışlarını gizler ve ailenin devamı için sorumluluğu üstlenir. Problemleri içici, eşlerden biri olduğunda baş yapıcı genellikle diğer eştir. Problemleri içici tek anne ya da babası ise başyapıcı genellikle en büyük çocuktur. Eğer, alkol kötüye kullanımı olan en büyük çocuksa baş yapıcı bir veya daha fazla ebeveyn baş yapıcı rolünü yerine getirmeye eğilimlidir. **Kahraman:** Bu rol ailenin en büyük çocuğu tarafından üstlenilir. Düşük benlik saygısı, yetersizlik ve suçluluk duyguları içindedir. Kaotik aile yaşamı gerçeğini başka yöne çeker. Başarı yönünden ailenin göstermelik rollünderdir.

Şamar Oğlanı: Ailenin yüz karası rolündedir ve ailenin tüm sıkıntılarında suçlanmaya açıktır. Sadece sıkıntılı davranışları ile dikkat çekebilir. Her zaman meydan okuyan ve savunmacıdır. Yaklaşan aile krizi zamanlarında, şamar oğlanı ailenin dikkatini muhtemel problemden uzaklaştırmak için aileyi kurtarmak adına kendi davranışı üzerine çeker.

Yitirilmiş Çocuk: Şamar oğlanı gibi düzenli aile dikkatini sağlamada başarısızdır. Şamar oğlanının aksine iddiasız davranışları nedeniyle hiçbir güçlüğü neden olmaz. Nerdeyse aile üyelerine görünmez, İzodendir ve kendilik değeri düşüktür.

Maskot: Maskot, şamar oğlanı ve yitirilmiş çocukla çoğu ortaklığa sahiptir. Maskot ailenin jokeridir stres dolu çevrede rahatlama ışığı sağlar. Sıklıkla uygunsuz bir eylemle mizah aracılığıyla dikkat çekmeye zorlayıcı biçimde çabalar. Mizahı kullanma onun gerçek korku hissini kılık değiştirmesidir (Wegscheider 1981, Aktaran; Fanti, 1990, s 128-129).

Ailede ebeleyenlerden birinin madde kullanımı kadar çocuklardan birinde de madde bağımlılığı görülebilir. Özellikle ergenlik dönemi madde kullanımı açısından son derece riskli bir dönemdir

3. Ergenlerde Madde Kullanımı ve Aile

Fiziksel ve ruhsal alanda önemli değişikliklerin yaşandığı, hızlı büyüme ve olgunlaşma çağı olarak nitelenen ergenlik döneminin en önemli psikososyal özelliği kimliğin kazanılmasıdır. Ailesinden bağımsızlaşmaya başlayan ergen

için bu dönemde arkadaşlık ilişkileri çok fazla önem kazanır. Genç, arkadaş gruplarına dahil olabilmek için kendini onların etkisine bırakır. Anne ve babanın yerini özdeşim kurdukları kişiler alır ve ergen bu kişilere benzemek ister. Bu dönemde kimlik karmaşası tüm gençlerin yaşadığı doğal bir süreç olarak belirmektedir. Kimlik bocalamasından çıkamayan ve olumsuz bir kimlik geliştiren ergen, madde kullanımı gibi önemli bir sorunlarla karşı karşıya kalabilir (Kalyoncu, 2009, s. 209-210).

3.1. Ergenlerde Madde Kullanımına Neden Olan Aile Faktörleri

Ergenlerde madde kullanımına neden olan tek bir risk etkeninden ziyade arkadaş grubuna bağlı, ebeveyne bağlı, kişiye bağlı, toplumsal, kültürel ve biyolojik risk etkenleri gibi birkaç risk etkeninin bir araya gelmesinden bahsedilebilir. Ancak çalışmanın konusu açısından bu gözden geçirmede aile/ebeveyne bağlı risk faktörleri ele alınacaktır.

Aşağıda ergenlerde madde kullanımı öncesinde ailesel risk faktörlerinin listesi yer almaktadır. Bu risk faktörleri madde kullanan ergenlerde, madde kullanmayan ergenlerin aksine önemlidir.

- . Tartışma, kavga, çatışma, çalma, aile krizi ya da yüksek stres içeren davranışlar gibi ailede önemli negatif davranışların varlığı.
- . Otoritenin daha az paylaşılması, kötü iletişim ve problem çözümünün ortaklaşa yapılmaması gibi kendine özgü ailesel ortamlar.
- . Ebeveynle ilgili örnekler ve etkiler:
 - . Ebeveynde madde kullanımı, madde kullanmayan ancak aşırı talepkar ya da aşırı koruyucu ebeveyn (çocuğunun madde kullanımına son vermek için ona gözdağı verip onu tehdit eden ebeveynler bu şekilde çocuğu madde kullanan arkadaşlarına daha fazla iter ve kendilerinden uzaklaştırır.
 - . Ebeveyn yokluğu.
 - . Aşırı pasif anneler.
 - . Ergenlerin, ebeveynlerinin madde kullanımını onayladıklarını algılaması.
 - . Klasik olmayan ebeveynler (üvey ebeveyn, ebeveynin ve partnerlerin evlenmeden birlikte yaşamaması, çoklu partnerler).
 - . Ebeveynin çocuğuna yakınlık eksikliği.
 - . Ergenin, ebeveynlere hissettiği yakınlık eksikliği.
 - . Ergenlerin, ebeveynlerinden özellikle de babalarından sevgi ve destek konusunda yetersizlik hissetmesi.
 - . Ebeveynler tarafından dayatılan katı kontroller ya da disiplin konusunda ebeveynler arasında anlaşmazlık.
 - . Yasal problemi ya da antisosyal davranışları olan ebeveynler.
 - . Ebeveynlerin ideal olarak olmasını istedikleri çocuk ile gerçekte nasıl olduğu konusundaki algılamaları arasındaki uyumsuzluk.
 - . Etkisiz baş etme mekanizmalarının kullanımı.

. Alkol ve maddenin bir aile baş etme mekanizması olarak kullanılması (Powers ve Matano, 2008, s. 85-86).

Bununla birlikte, olumlu ebeveyn çocuk ilişkisi, anne-babanın çocuklarının hayatları ile ilgili olmaları, aile içinde tutarlı kurallar ve sınırlar, ebeveyn çocuk arasında bağ olması ergenlerde madde kullanımını önleyici etkenler olarak sıralanabilir (Ögel ve diğerleri, 2003, s.15). Ayrıca ailesel etkileşimlerle ilgili pozitif bağlanma, duygusal destek ve ciddi eleştirmenin bulunmaması, temel güven duygusu, ebeveynin çocuğu izlemesi, açık kurallar ve beklentilerin olması ergenler için koruyucu faktörler olarak ele alınmıştır (Kafetzopoulos, 2006, s.63).

3.2. Çocuklarının Madde Kullandığını Öğrenen Anne ve Babaların Olası Tutumları

(Ögel, 2001, s.63-64)'e göre çocuklarının madde kullandığını öğrenenen aileler biran büyük bir şok yaşamaktadırlar. Geçirdikleri bu şokun altında bir çok etken vardır. Bunlar şu şekilde sıralanabilir :

- Çocuklarından beklentileri olan ebeveynler bir anda ciddi bir hayal kırıklığı yaşamaya başlar. Çocuklarıyla ilgili hayalleri, planları ve umutları tükenmiştir.
- Neden benim çocuğum diyerek bunu hak etmedim duygusunu yaşarlar.
- Bazen öfkeye dönüşebilen ve çocuğa yansıtılan ciddi bir suçluluk duygusu yaşarlar. Neyi eksik yaptıklarına dair kendilerini sorgularlar.
- Sonraki aşamada ise aile, çevre baskısını düşünmeye başlar. Çevredeki diğer insanlar ne düşünecektir ve aile bu durumu onlara bu durumu nasıl anlatacağıdır.
- Aileler madde bağımlılığı sorunu ile nasıl başa çıkabileceklerini bilmedikleri için bir panik durumu yaşayabilirler. Ne yapmaları gerekmektedir ? Nasıl davranmalıdırlar ? (Ögel, 2001, s.63-64).

3.3. Madde Kullanan Ergenin Ailesiyle Görüşme

Madde kullanan ergenin ailesiyle yapılacak görüşmede aile üyelerinin neler yaşadıklarını anlamak, beklentilerini öğrenmek, durumu kabul etmelerini sağlamak, aile üyelerini bağımlılık yapıcı maddelerin etkileri, tedavi süreci ve bağımlılık ile ilgili bilgilendirmek, hedeflenir. Bu hedefleri gerçekleştirmek için uygulamada yapılması gerekenler şu şekilde ifade edilebilir (Ögel K., Taner, S., Yılmazçetin, C., 2003, s 91-95).

Öncelikli olarak aile üyesi dikkatlice ve yargılanmadan dinlenmeli ve anlaşıldığı aile üyesine gösterilmelidir. Ailenin madde kullanım sorunuyla ilgili izledikleri yöntem ve elde edilen sonuçlar değerlendirilmelidir. Aile üyeleri bağımlı davranışları, maddeler ve etkileri, madde etkisinde

olmadığında gençle konuşulması konularında bilgilendirilebilir. Bazı durumlarda aile üyeleri gencin madde kullanım sorunu olduğunu kabul etmek istemeyebilirler. Bu durumda aileye sorunu kabullenmeleri için zaman verilebilir. Aile üyelerine ön yargılarınızdan kurtulun, çocuğunuzu yargılamayın, korkutmayın ve suçlamayın gibi mesajlar verilerek çocukları ile olumlu ilişki kurmaları sağlanmalıdır. Aile üyelerine verilecek başka bir mesaj ise kendilerini suçlamaktan vazgeçmeleri ve kendilerini hazır hissetmedikçe çocuklarıyla konuşma yapmamalarıdır. Ayrıca aile üyelerine gencin kendi alması gereken sorumluluklarını onun yerine yüklenmemelerini aileye ifade edilmelidir. Bağımlılık tedavisi sürecinin sabır isteyen bir süreç olduğu da aile üyeleriyle görüşülebilir (Ögel K., Taner, S., Yılmazçetin, C., 2003, s 91-95).

3.4. Madde Kullanan Ergenler İçin Aile Eğitimi

Madde kullanım bozukluğu olan ergenlerde aileyle çalışma, ergenin madde kullanımını bırakması veya tedavisinin sağlanması için büyük önem taşımaktadır. Anne babanın tedaviye katılması, müdahalenin başarısını arttıran önemli bir etkidir. Bu nedenle anne ve babanın eğitimi tedavi sırasında göz ardı edilmemelidir. Anne ve babaların bağımlılık yapan maddeler ve bağımlılık süreci hakkında bilgilendirilmesi, madde kullanan kişiyi nasıl anlayabilecekleri, arkadaşlarını ve arkadaşlarının ailelerini tanımaları, ergenlik döneminin özelliklerini bilmeleri, çatışmaları çözmeyi bilmeleri, etkili disiplin yöntemlerini öğrenmeleri, çocuklarıyla etkili iletişim sağlamaları aile eğitim programlarında yer alan konular olarak sıralanabilir (Ögel ve diğerleri, 2004, s.1-127).

Bir başka yazara göre aile eğitiminin önemi şu şekilde vurgulanmaktadır. Bağımlılık eğilimi gösteren ve bağımlı olan gençlerin çoğu iletişim bozukluğu olan ailelerden gelmektedir. Ailenin, madde kullanımını hoş karşılayan, tehlikeli olarak algılamayan tutumları genç için madde kullanımını özendirilecek bir risk faktörüdür. Ailenin değer yargılarının madde kullanımına karşı çıktığı ve değer ölçülerinin neler olduğunun anlatıldığı durumlarda genç birey daha bilinçli bir şekilde kendi yönünü saptayabilmektedir (Kasatura, 1998, s.157-158).

Aile içinde madde bağımlısı ergenin olması ailelerle sosyal hizmet uygulamasını gerektirmektedir.

4. Ailelerle Sosyal Hizmet

Temel amacı aile üyelerinin gelişimsel ve duygusal gereksinimlerini yetkin bir şekilde karşılayabilmeyi öğrenebilmesi için ailelere yardımcı olan ailelerle sosyal hizmet uygulamaları bir dizi ilke çevresinde gerçekleştirilir. Değişim ya da müdahale için ailelerin güçlerini pekiştiren ailelerle sosyal hizmet,

ailelerin işlevlerini etkili bir şekilde gerçekleştirebilmesi için ek bir destek sağlar ve böylece aile işlevselliğinde somut değişiklikler gerçekleştirir (Collins, Jordan ve Coleman; Aktaran, Duyan, 2010, s. 261).

Johnson (1988)' e göre sosyal hizmet uzmanı ve aile arasındaki etkileşim süreci geliştirilmelidir. Bu bağlamda dikkate alınması gereken ilkeler şu şekilde sıralanmıştır.

- 1) Ailenin sosyal öyküsü alınarak aile hakkında yeterli bir anlayış geliştirebilir.
- 2) Ailenin üyelerinin tümüyle kabullenici, anlayışlı ve özenli bir mesleki ilişki kurulmalıdır. Aile üyelerinin her birine birey olarak saygı duyulmalıdır.

Mesleki çalışmada sürekli olarak aile bireylerinin katkısı istenmeli ve sunulan katkılara değer verilmelidir.

Sosyal hizmet uzmanı problemi teşhis ederek aile üyelerini suçlamamalıdır. Aksi takdirde sorumluluk, günah keçisi gibi bazı aile üyelerine yüklenerek mesleki müdahalenin etkililiği ortadan kalkacaktır. Bu noktada sosyal hizmet uzmanı, aile yapısındaki işlevselliğin probleme ne şekilde katkı verdiğine odaklanmalıdır. Sosyal hizmet uzmanı her bir aile üyesinin haklarına saygı duyan, onları suçlamayan bir tutum geliştirerek ailenin problemlerine ilişkin olarak nasıl birlikte çaba göstereceklerine ilişkin model olur. Daha sonra ailenin bir bütün olarak problemleri konusunda sorumluluk üstlenmesine yardım edilir (Yolcuoğlu, 2012, s.343). Madde bağımlısı ergenlerin aileleriyle çalışan sosyal hizmet uzmanlarının rolleri şu şekilde ele alınabilir:

- . Mesleki ilişki sürecini başlatmak, aileyle işbirliği yapmak ve ailenin problem çözme ve baş etme kapasitesini arttırmak.
- . Bağımlılık süreci, bağımlılık tedavisi hakkında aileleri bilgilendirmek ve ailenin tedaviye katılımını sağlamak.
- . Aile üyeleri arasında kısır döngüye dönüşen iletişimlerin yerine problem çözücü yeni iletişim tarzlarının oluşmasına yardımcı olmak.
- . Aile üyelerinin her birinin kendi yaşamlarıyla ilgili sorumluluk üstlenmelerine ve aile içindeki bağımlı ergenin sorumluluklarını üstlenmemelerine yardımcı olmak.
- . Aile bireylerinin bağımlı ergen ve sistemle kurdukları, bağımlılığı besleyen sağlıksız ilişkilerinin sonlanmasına yardımcı olmak.
- . Aileyi ve madde bağımlısı ergeni gerektiğinde toplumsal hizmet ve kaynaklardan yararlandırmak.

Sonuç

Aile içinde madde bağımlısı bir ergenin varlığı kaçınılmaz olarak diğer aile üyelerini de etkilemekte ve aile içinde sosyal hizmet müdahalesini gerektiren çeşitli sorunların oluşmasına yol açmaktadır. Bu nedenle ailelerle sosyal hizmet uygulamaları madde bağımlısı ergenin maddeden uzak kalmasının sağlanması ve bir bütün olarak aile işlevselliği açısından oldukça önemlidir.

Kaynaklar

- 1) Bulut, I. (1993). Ruh Hastalığının
- 2) Aile İşlevlerine Etkisi. Ankara: T.C. Başbakanlık Kadın ve Sosyal Hizmetler Müsteşarlığı Yayınları.
- 3) Brown, S., Levis, V. (2008). Alkolik aile gelişimsel bir iyileşme modeli. I. Yalom, (Ed), Alkolizm Terapisi içinde (279-318). İstanbul: Prestij Yayınları.
- Duyan, V. (2010). Sosyal Hizmet, Temelleri, Yaklaşımları ve Müdahale Yöntemleri. Ankara: Sosyal Hizmet Uzmanları Derneği Genel Merkezi Yayın N0:16.
- 4) Doğan, Y.B. (2000). Madde kullanımı ve bağımlılığı. I. Sayıl, (Ed), Ruh Sağlığı ve Hastalıkları içinde (139-148). Ankara: Antıp A.Ş.
- 5) Eke, C. (2007). Bağımlı ebeveynlerin çocukları. Ö. Kültegin, (Ed), Riskli Davranışlar Gösteren Çocuk ve Ergenler içinde (267-276).
- 6) Fanti, G. (1990). Helping the Family. S. Collins, (Ed), Alcohol Social Work and Helping içinde (125-150). New York.
- 7) Kalyoncu, A. (2009). Plastik Düşler. İstanbul: Kapital Medya Hizmetleri AŞ.
- 8) Karataş, K. (2001). " Toplumsal değişme ve aile." Toplum ve Sosyal Hizmet. 12 (2): 87-96.
- 9) Kafetzopouolos, E. (2006). Risk and Protective Factors in Adolescent and Youth Drug Use. Poland: Council of Europe.
- 10) Kasatura, İ. (1998). Gençlik ve Bağımlılık. İstanbul: Evrim Yayınevi.
- 11) Nazlı, S. (2003). Aile Danışmanlığı. Ankara: Anı Yayıncılık
- 12) Ögel, K. (2001). İnsan, Yaşam ve Bağımlılık Tartışmalar ve Gerekçeler. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- 13) Ögel K., Taner, S., Yılmazçetin, C. (2003). Ergenlerde Madde Kullanım Bozukluklarına Yaklaşım Klavuzu. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- 14) Ögel, K. ve diğerleri (2004) Madde Kullanan Ergenler için Aile Eğitim Kılavuzu. İstanbul: Çematem.
- 15) Powers, R.A., Matano, R. (2008). Madde kullanımı ve suistimali. I. Yalom, (Ed), Ergen Terapisi içinde (85-152). İstanbul: Prestij Yayınları.
- 16) Schmid, J. (2008). Alkolizm ve aile. I. Yalom, (Ed), Alkolizm Terapisi içinde (353-394). İstanbul: Prestij Yayınları.
- Yolcuoğlu, İ.G. (2012). Sosyal Hizmete Giriş. Ankara: SABEV.